

मराठी साहित्यातील भटक्या विमुक्तांची पृथगात्मकता : शंकरराव खरातांच्या संदर्भात

डॉ. चंद्रशेखर मधुकर भारती

किसन वीर महाविद्यालय, वाई

चलभाष :- ७०२८९६१३८३

ईमेल :- cbharti999@gmail.com

सारंश

शंकरराव खरातांनी लिहिलेल्या कथासंग्रहातील कथा वास्तवादी आहेत आणि या कथांतून भटके, दलित, पीडित, गोरगरीब जनतेच्या जीवनातील संघर्ष मांडला आहे. शंकरराव खरातांनी वास्तवात घडणाऱ्या घटना आपल्या कथांमधून मांडताना त्यांनी प्रस्थापित समाजव्यवस्थेला अनेक प्रश्न केले आहेत. समाजातील भटके विमुक्त त्यांच्या व्यथा आपल्या कथेतून मांडल्या आहेत. या भटक्या समाजाला समाजव्यवस्थेमध्ये स्थानच नाही ते गुन्हेगारच या प्रस्थापित समाजात ठरवले जातात. हे सामाजिक वास्तव शंकरराव खरातांनी आपल्या कथालेखनातून समाजासमोर आणून मांडले आहे. त्यातील दाहकता वाचकांना सुन्न करून ठाकते.

बीज शब्द- पारधी, कुडमुडेजोशी, गोंधळी, भामटा, वैदू, बेलदार.

प्रस्तावना

शंकरराव खरातांच्या अनेक कथांमधून मागासलेल्या समाजाचे, शोषित, गोरगरीब समाजाचे चित्रण येते. शंकरराव खरातांच्या कथा या बहुतांश भटक्या विमुक्तांविषयीच्याच आहेत. त्यांच्या कथांचा मूलाधार हा मागासलेला समाजाचं आहे. अस्पृश्य समाजात जन्माला आलेल्या शंकरराव खरातांनी उपेक्षित, मागासलेला समाज, बारा बलुतेदार, भटके विमुक्त आपल्या कथेमधून मांडलेला आहे. समाजाचे ज्याच्याकडे लक्षदेखील नाही, परंतु समाजव्यवस्थेचे जे घटक आहेत आशा मागासलेल्या भटक्या विमुक्त समाजाची कथा शंकरराव खरातांनी मांडलेली आहे.

पारधी, कुडमुडेजोशी, गोंधळी, भामटा, वैदू, बेलदार, कैकाडी, डोंबारी, फासेपारधी, वडार, कोल्हाटी, मांगगारुडी या समाजांच्या व्यथा वेदना शंकरराव खरातांनी आपल्या कथांमधून मांडलेली आहे. पारधी, फासेपारधी या मागास समाजातील जातींकडे पोलिसांचा व समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन हा गुन्हेगार म्हणूनच होता. समाजात चांगले जीवन जगता यावे यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या या जातींना समाज नीटपणे जगू देत नाही. त्यांच्या मुलांना भुकेने व्याकुळ करणारी व्यवस्था पुन्हा गुन्हेगारीकडे वळायला लावते, ही वास्तव सत्यता त्यांनी साहित्यातून मांडली आहे.

‘सांगावा’ कथासंग्रहातील माया या कथेतील वैदू आपल्या कुत्र्याच्या पिलाला खायचे अन्न ज्वारी मिळवण्यासाठी विकतो. आईची व लेकराची ताटातूट होते. परंतु वैदूच्या कुटुंबाचा पोटाचा प्रश्न असतो. मागासलेल्या समाजाचे विदारक चित्रण यात येते. ‘तडीपार’ कथासंग्रहातील ‘उचल्या’, ‘वैदू’, ‘बेलदार’, ‘कैकाडी’, ‘डोंबारी’, ‘फासेपारधी’, ‘वडार’, ‘भामटा’, ‘कोल्हाटी’, ‘नंदीबैलवाला’, ‘मांगगारुडी’ या कथा आपणास अंतर्मुख करतात व ही विदारक समाजव्यवस्था बदलण्यास प्रेरित करतात.

‘फासेपारधी’ :- कथेतील लाव्हा, मौज्या हे पक्षांना मारतात आणि आपला उदरनिर्वाह करतात. परंतु पोलीस त्यांना कायद्याचा धाक दाखवून त्रास देतात. त्यांना तुरुंगात टाकण्याची धमकी देतात. बायका मुले उघड्यावर पडतात. पारध्यांकडून लेखी घेतले जाते. ते जंगल सोडतात आणि गावाजवळ येतात. गावातील लोक त्यांना चोर समजून काम देत नाहीत. बायका मुले भीक मागू लागतात. शंकरराव खरातांनी ‘फासेपारधी’ कथेतून त्या समाजाला व्यवस्थेने किती दूर ठेवले आहे हे मांडले आहे. जंगलाशी आपली नाळ जोडलेला समाज जंगलातून बाहेर पडल्यावर कसा बेचैन होतो हे मांडलेले आहे. पाण्यावाचून मासा राहू शकत नाही तसाच फासेपारधी हा समाज जंगलाशिवाय राहू शकत नाही.

‘कैकाडी’ कथेतील दामा कैकाड्याचा मुलगा मला मल्या आपल्या लग्नाची स्वप्ने रंगवतो आणि लग्नाची आमंत्रणे गावोगावी देतो. पोलीस त्याच्यावर दरोड्याचा आरोप करतात आणि अटक करतात. पोलिसांनी खरेतर हा अन्याय केलेला असतो. मल्याचा कुठल्याही दरोड्याशी संबंध नसतो, परंतु तो कैकाडी समाजाचा असल्याने पोलिसांचा आणि समाजव्यवस्थेचा त्याच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा गुन्हेगारी स्वरूपाचा असल्याने त्यांना अन्याय सहन करावा लागतो.

‘डोंबारी’ कथेतला चिमा डोंबारी आपल्या मुलाबाळांच्या पोटासाठी, उदरनिर्वाहासाठी लहान मुलीला, मुलाला व बायकोला खेळ करायला लावतो. हे खेळ जीवावर बेतणारे असतात. परंतु चिमाला आपल्या पिढीजात खेळातून मिळणाऱ्या पैशात उदरनिर्वाह करावा लागतो. तो एकदा लांब वेळूच्या काठीच्या टोकावर घडी करून उताणा ठेवत ती काटी चिमा तळहातावर उभा करताना मुलगा खाली पडला त्याच्या डोक्यावर खोच पडली. चिमा म्हणतो, मुलाला मूठ मारली. मुलावर खेळ थांबवून औषधोपचार करणे त्याला शक्य न झाल्याने त्याचा मुलगा मरतो आणि डोंबारी ते गाव सोडतात. हा जीवावर बेतणार खेळ आपल्या अशिक्षित निरक्षरतेमुळे आहे, हे शंकरराव खरातांनी कथेतल्या मागासलेल्या समाजाच्या वर्णनावरून स्पष्ट केले आहे.

‘वडार’ कथेत लेखक शंकरराव खरातांनी इतरांच्या घरांची सोय करणारा वडार स्वतःच घरापासून वंचित राहतो याचे विदारक चित्र रेखाटले आहे. कथेतला हणम्या वडार खाणीत काम करतो. स्फोट घडवून आणतो. स्फोटातच त्याचा मृत्यू होतो. परंतु अंधश्रद्धा, अज्ञानाचा बळी ठरलेला हा मागासलेला समाज देवीचा कोप झाला म्हणून हणम्या मेला असे समजतो. अज्ञान व अशिक्षितपणा यामुळे भटका समाज मागासलेला राहतो यावर लेखक या कथेत प्रकाश टाकतो.

व्यवस्थेपासून वंचित असलेला हा भटका आणि मागासलेला समाज आपल्या कथेतून शंकरराव खरातांनी मांडला. त्यांचे वेशीवर टांगलेले दुःख मांडले, आणि त्यांच्या दुःखाला वाचा फोडण्याचे धाडस खरातांनी त्या काळात केलेले दिसून येते.

कोल्हाटी, बहुरूपी, डोंबारी, फासेपारधी, वैदू, माकडवाला इत्यादी कथांमधून भटक्या विमुक्त मागासलेल्या जमातीतील या लोकांच्या उदरनिर्वाहाची साधने काय होती, हे लक्षात येईल. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने शोषण करित या समाजावर अन्यायच केला. या अन्यायाला प्रतिकारदेखील त्यांना करता आला नाही. व्यवस्थेने नाकारल्यामुळे या लोकांना असुरक्षितता जाणवायची. ही असुरक्षितता शंकरराव खरातांनी आपल्या कथेतून मांडली आहे.

वैदू :- वैदू समाजातील लोक आपल जीवन जगत असताना कशाप्रकारे त्यांना आपल्या आयुष्यातल्या प्रसंगांना तोंड द्यावे लागते, हे लेखक शंकरराव खरात यांनी वैदू या कथेत मांडले आहे. पोटासाठी चालणारी वैदूंची धडपड कशी जीवघेणी ठरते, हे प्रस्तुत कथेतून लेखकाने स्पष्ट केले आहे. या कथेतील संगाप्या साप पकडताना दंश झाल्याने मृत्युमुखी पडतो. त्याचे सर्व कुटुंब उघड्यावर येते. याचे कारुण्यपूर्ण चित्रण या कथेत येते.

माकडवाला:- या कथेमध्ये बालवडीच्या माळावर उतरलेले माकडवाले माकडाचा खेळ करून पैसे कमावतात. तो पैसा अपुरा असल्याने भीक मागून उदरनिर्वाह करतात. प्रसंगी त्यांच्यावर चोरीचा अळही होतो, कुठेतरी हे थांबले पाहिजे अशी तगमग असणारा गंगाराम हा म्हतारा व्यक्ती आपल्या नव्या पिढीचा विचार करणारा आणि नवी पिढी आमच्यासारखी भरकटलेली नसावी असा विचार मांडतो. या कथेमध्ये शंकरराव खरातांनी उपेक्षित समाजातल्या लोकांवर आरोप करून त्यांना वेठीस धरणाऱ्या पोलिसांना आपल्यावरील जबाबदारी लवकरात लवकर दूर करण्याकरता अशा भटक्या, उपेक्षितांना अडकवून त्यांच्या जीवनाशी खेळ करण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो त्यांनी प्रस्तुत कथेतून मांडला आहे.

बेलदार :- या कथेमध्ये खंडा बेलदार याची चित्तर कहाणी मांडली आहे. बेलदार खंडा ज्या गावात काम मिळेल तिथे आपली गाढवे घेऊन दगड घडून घरमालकांना पुरविण्याचे काम करतो. पण एके दिवशी त्याचे गाढव माळ्याच्या शेतात शिरते माळी त्या गाढवाला काठीने मारतो. खंडा मध्ये पडतो व मी आपली काही कामे करून देईन असे सांगतो तेव्हा माळी गाढवाला मारायचे थांबवतो. पण मार जवरी लागल्यामुळे गाढव मरते. खंडाचा उदरनिर्वाह गाढवावरती अवलंबून असल्याकारणाने खंडा

हताश होतो. परिस्थितीने नागवल्यामुळे अनेक भटक्या जमाती यांना उपासमार, अवहेलना, अपमान, शोषण याला सामोरे जावे लागते.

वासुदेव :- या कथेत शंकरराव खरातांनी गावोगावी फिरून देवाची गाणी म्हणून डोक्यावर वासुदेवाची मोरपीस असणारी टोपी घालून मिळणाऱ्या भिक्षेवर दान धर्मावर जगत असतो. पण दुष्काळ पडल्याने लोक त्याला भिक्षा देत नाहीत. त्याची उपासमार होते. व तो शेतामध्ये मजुरी करू लागतो, शेंगदाणे टोकत असताना तो भुकेपोटी औषध लावलेले शेंगदाणे खातो व मरून पडतो. भुकेपोटी वासुदेवाचा जीव जातो हे भयावह वास्तव फिरस्ते समाजाचे शंकरराव खरातांनी मांडले आहे.

समारोप :- शंकरराव खरातांनी लिहिलेल्या कथासंग्रहातील कथा वास्तवादी आहेत आणि या कथांतून भटके, दलित, पीडित, गोरगरीब जनतेच्या जीवनातील संघर्ष मांडला आहे. शंकरराव खरातांनी वास्तवात घडणाऱ्या घटना आपल्या कथांमधून मांडताना त्यांनी प्रस्थापित समाजव्यवस्थेला अनेक प्रश्न केले आहेत. समाजातील भटके विमुक्त त्यांच्या व्यथा आपल्या कथेतून मांडल्या आहेत. या भटक्या समाजाला समाजव्यवस्थेमध्ये स्थानच नाही ते गुन्हेगारच या प्रस्थापित समाजात ठरवले जातात. हे सामाजिक वास्तव शंकरराव खरातांनी आपल्या कथालेखनातून समाजासमोर आणून मांडले आहे. त्यातील दाहकता वाचकांना सुन्न करून ठाकते. माणसाला माणूस म्हणून ही समाजव्यवस्था का पाहू शकत नाही असा खडा सवालही शंकरराव खरातांनी अनेक कथांमधून विचारलेला आहे. भटक्या विमुक्तांचे दुःख शंकरराव खरातांनी एकूणच आपल्या कथांमधून मांडलेले दिसते. गुणात्मक दृष्टीने शंकरराव खरातांची कथा मराठी साहित्यामध्ये मोलाची भर टाकताना दिसते.

संदर्भग्रंथ सूची :-

- १) खरात शंकरराव, दलित वाङ्मय : प्रेरणा व प्रवृत्ती.
- २) डॉ. बागुल मिलिंद, शंकरराव खरात : कथात्मक वाङ्मय.
- ३) भगत दत्ता, दलित साहित्य : दिशा व दिशांतर.